

JĘZYKOZNAWSTWO

Zofia Czapiga

Rzeszów

**O roli przysłówków odimiesłowowych
w strukturze zdania pojedynczego
w języku polskim i rosyjskim**

Niniejsze opracowanie jest kontynuacją badań nad rolą przysłówków w semantyczno-składniowej organizacji zdania pojedynczego w języku polskim i rosyjskim¹. Przysłówki, jak wiadomo, są traktowane jako określniki czasownika, przymiotnika i przysłówka². Ograniczając się do samej przyczasownikowej pozycji przysłówków można zauważyć mnogość ich funkcji semantycznych: poza przysłówkami informującymi o jakości czynności (*roz-mawiali głośno, biegł szybko, говорил громко, шел медленно*) znaczna ich część (tzw. tradycyjnie przysłówki okolicznikowe) nie określa wprost czynności, lecz informuje o jakichś dodatkowych, zewnętrznych warunkach dokonywania czynności (*wyjechał późno, dawno; пришел поздно, сегодня*) bądź o cechach podmiotów lub przedmiotów (*wygląda młodo, ładnie; выглядят красиво, здорово*)³. Odrębną grupę stanowią zdania, w których przysłówek pełni specyficzną funkcję – funkcję pobocznego predykatu. Są to przysłówki pochodzące od form czasownikowych, tj. od imiesłówów nieodmiennych i odmiennych (przymiotników odczasownikowych). Obecność semu czasowniko-

¹ Zob.: Z. Czapiga, *O roli przysłówków w semantyczno-składniowej organizacji zdania pojedynczego w języku polskim i rosyjskim*, „Slavia Orientalis”, 2003, R. LII, nr 3, s. 429–438; *O zdaniach polipredykatywnych z przysłówkami jakościowymi w języku polskim i rosyjskim*, Zeszyty Naukowe UR (w druku).

² W. Cyran, *Przysłówki polskie. Budowa słowotwórcza*, Łódź 1967; M. Bobran, *Очерк синтаксиса простого предложения русского и польского языков*, Rzeszów 1993, s. 137–143, 193–200.

³ R. Grzegorzczak, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*, Wrocław 1975, s. 11.

wego w znacznym stopniu tłumaczy predykatywny charakter takich przysłówków: łatwo dają się zamienić na odpowiednią formę werbalną. Por.:

X śpiewa stojąc / na stojąco. – *X śpiewa + On stoi.*

X idzie śpiewając. – *X idzie + On śpiewa.*

X patrzy cierpiąc / cierpiąco. – *X patrzy + On cierpi.*

X смотрит осуждающе. – *X смотрит + Он осуждает.*

X сидит молча. – *X сидит + Он молчит.*

X отвечает стоя. – *X отвечает + Он стоит.*

Wyróżnione przysłówki nie informują o cechach akcji, nie orzekają właściwości czynności, ale przekazują pewną dodatkową informację o subiekcie i predykanie. Mamy tu do czynienia z powierzchniowym skumulowaniem dwu predykatów: są one logicznie równorzędne.

Proces przechodzenia imiesłówów przysłówkowych w przysłówki ma ograniczony zakres⁴. Czynnikiem sprzyjającym temu procesowi jest utrata wyrazów zależnych, czyli występowanie pojedynczej formy imiesłowowej nierozwiniętej, która przez taką izolację traci znaczenie procesualności na rzecz semantyki okolicznikowej sposobu. Taką ewolucję przeszły rosyjskie *шутя, любя, молча, стоя, зря*⁵. Ponadto przysłówkowy charakter mają zwroty frazeologiczne z imiesłowami typu *сломая голову, немного погодя, повеся нос, положя руки на сердце, сложя руки, спустя рукава*⁶. W strukturze wypowiedzenia omawiane przysłówki wykazują zerową walencję, w odróżnieniu od takich przypadków, kiedy przy danym leksemie mogą się pojawić komponenty zależne pozostające w stosunku do niego w składni rekcji lub przynależności. Por.:

Работаешь сидя – отдыхай стоя (przysłówek) i *Он читал, сидя в кресле* (imiesłów przysłówkowy).

Niezależnie od tego, czy dana forma jest imiesłowem przysłówkowym, czy przysłówkiem, w strukturze semantycznej zdania są to poboczne, dodatkowe predykaty.

W przysłówkach utworzonych od imiesłówów przymiotnikowych nad znaczeniem jakości dominuje znaczenie czynnościowe. Są to przysłówki na -o, -e: *prosząco, pytająco, rozkazująco, pouczająco, wzdychająco, wyzywająco, niewzruszenie, niespodziewanie, niezdecydowanie; умоляюще, смягчающе, осуждающе, раздражающе, примиряюще, растроганно, удивленно, испуганно, взволнованно* itp. Tworzenie tego typu przysłówków jest

⁴ M. Bobran, *Очерк синтаксиса...*, s. 139; A. Pospiszyłowa, *Gwarowe przysłówki wyrażające w zdaniu dodatkową predykcję*, „Slavia Occidentalis” 1993, L, s. 139–147.

⁵ А. М. Пешковский, *Русский язык в научном освещении*, Москва 1956, с. 147–148.

⁶ *Русская грамматика*, АН СССР, т. 1, Москва 1982, с. 703.

uzależnione od właściwości semantycznych czasownika, od którego pochodzi forma imiesłowowa. Otóż derywacja przysłówków jest możliwa wówczas, gdy znaczenie czasownika pozwala na to, aby imiesłów był określnikiem *nomen actionis*, a dzieje się to wtedy, gdy czynność wyrażona przez imiesłów ma charakter określający w stosunku do jakiejś innej czynności⁷: *spojrzenie wyzywające, proszące, błagalne, rozkazujące* – *spojrzeć wyzywająco, prosząco, błagalnie, rozkazująco*; *mówienie interesujące, pouczające* – *mówić interesująco, pouczająco*; *взгляд умоляющий, осуждающий, торжествующий, удивленный* – *взглянуть умоляюще, осуждающе, торжествующе, удивленно*. Por.:

– Tak? – *niedowierzająco* spytała Ola (Iwaszkiewicz).

Spojrzał na pozostałych i uśmiechnął się *triumfująco* (Iwaszkiewicz).

Indus zatrzymał się *wyczekująco* (Szkłarski).

Павка смущенно мял кепку (Островский).

Павка испуганно вздрогнул (Островский).

[...] ona (Маргарита) *умоляюще* обратилась к Воланду (Булгаков).

Przysłówki derywowane od form czasownikowych, zwłaszcza od imiesłówów nieodmiennych, są, jak już wspominaliśmy, w obu językach niezbyt liczne. Zwykle przy okazji omawiania sposobów derywacji przysłówków podawane są pojedyncze przykłady. Problem pojawia się na gruncie składni, zwłaszcza w języku polskim, i dotyczy interpretacji imiesłowowych równoważników zdań, zdań pojedynczych i złożonych⁸, a wreszcie samych okoliczników i sposobów ich wyrażania. I tak, Z. Klemensiewicz pojedynczy imiesłów przysłówkowy, nierozwinięty przez choćby jeden składnik, uważa za przysłówkę i traktuje jako składnik w obrębie jednego wypowiedzenia:

Bywają wypadki, kiedy swoiste znaczenie leksykalne imiesłowu przysłówkowego, jego wyraźna funkcja okolicznikowa sposobu, brak zależnych syntaktycznie składników pozwalają uznać w imiesłowie przysłówkowym tylko składnik w obrębie jednego wypowiedzenia, np. Szedł kulejąc. – Patrzył zezując.⁹

Na str. 50 *Zarysu składni polskiej* jego autor syntaktemy typu *jakając się, kulejąc* traktuje jako przysłówki. K. Pisarkowa zwraca uwagę na ograniczony zakres występowania tego typu form:

⁷ R. Grzegorzczkowska, *Funkcje semantyczne...*, s. 20.

⁸ M. Ruszkowski, *Opozycja: wypowiedzenie pojedyncze – wypowiedzenie złożone w modelu składni tradycyjnej*, „Biulletin de la Societe Polonaise de Linguistique”, 1998, LIV, s. 111–120; M. Bobran, *Konstrukcje syntaktyczne z imiesłowami nieodmiennymi w języku polskim i rosyjskim*, Rzeszów 1974, s. 3–29.

⁹ Z. Klemensiewicz, *Zarys składni polskiej*, Warszawa 1969, s. 102.

Istnieje kilka imiesłówów przysłówkowych nieodmiennych, które bez dodatkowych określeń same określają sposób akcji: *szedł kulejąc*, *patrzył zezując*, *mówił jękając się*. Na zasadzie frazeologicznej łączliwości pełnią one funkcję okoliczników, a nie imiesłowowych równoważników zdania podrzędnego¹⁰.

Wg R. Grzegorzczukowej konstrukcje typu *Idzie kulejąc stanowią pograniczne zdań pojedynczych i złożonych: ukrywają w sobie dwie predykcje*¹¹.

Również w językoznawstwie rosyjskim niewiele mówi się o odróżnianiu przysłówków od imiesłówów przysłówkowych, czy też o określaniu zasad derywacji przysłówków od imiesłówów przysłówkowych. Zwykle wyliczane są jedynie nieliczne derywaty, co świadczy o nieproduktywności tego sposobu derywacji.

W modelu składni semantycznej nie ma większego znaczenia, czy dany syntaktem będzie traktowany jako przysłówek czy imiesłówów przysłówkowy. Chodzi, bowiem o to, iż w strukturze głębokiej zawsze są to dodatkowe predykaty¹².

Wartość semantyczna zdań polipredykatywnych z leksemami odimiesłowowymi zdeterminowana jest głównie składem leksykalnym takich struktur i odznacza się dużą różnorodnością. Przysłówek jako drugorzędny predykat może oznaczać:

1) położenie, pozycję ciała agensa przy wykonywaniu określonej czynności: *siedząc (siedząco)*, *stojąc (stojąco)*, *leżąc*, *klęcząc*, *сидя*, *лежа*, *стоя*, np.:

Leżąc czytałem ostatni rozdział zakazanej powieści (Iwaszkiewicz).

Chłopiec wstał; nie potrafiłby mówić *siedząco* do takiego człowieka (Parandowski).

Przedtem Polak, *klęcząc*, odmówił pacierz i z czołem schylonym bił się w piersi spokojnie (Rodziewiczówna).

Ale wielu sen pokrywał czarnym skrzydłem – zmęczeni fizycznie i duchowo, zasypiali *leżąc*, *siedząc*, *stojąc* (Szołochow).

Но уже сон покрывал многих черным крылом – измученные физически и нравственно, засыпали *лежа*, *сидя*, *стоя* (Шолохов).

На деревянных скамьях спали *сидя* утомленные люди (Паустовский).

Перед приходом следователя Иванушка дремал *лежа*, и перед ним проходили некоторые видения (Булгаков).

Отвечавший, вероятно, откликался *лежа* (Платонов).

¹⁰ *Encyklopedia języka polskiego*, pod red. S. Urbańczyka, Wrocław 1991, s. 120.

¹¹ R. Grzegorzczukowa, *Wykłady z polskiej składni*, Warszawa 1998, s. 83.

¹² R. Grzegorzczukowa, *Funkcje semantyczne...*, s. 97–98.

W języku polskim, zwłaszcza potocznym, niektóre przysłówki pochodzące od czasowników oznaczających pozycję lub ruch agensa są zastępowane przez wyrażenia przyimkowe¹³: *schmie na wisząco; pisze na stojąco; rozmawia na chodząco*, np.:

Często pisywał listy. A nigdy nie chciał *na leżąco*, ołówkiem, tylko koniecznie dawaj mu stół, atrament i skrzypiące pióro (Kuncewiczowa).

Na stojąco spożyto śniadanie i zabrano się do pracy (Hertz).

Zdania polipredykatywne z konstrukcjami o schemacie 'na + adverbium odimiesłowe na -ąco', równoważnymi semantycznie z imiesłowem na -ąc, różnią się kwestią tożsamości subiektów: imiesłów implikuje identyczność subiektu obu predykatów, przysłówek natomiast zawierający dodatkową predykację pojawia się zarówno w zdaniach monosubiektywnych, jak i polisubiektywnych:

Anna jadła śniadanie *stojąc* = *Anna jadła śniadanie* + *ona stała*.

Anna piła kawę *na stojąco* = *Anna piła kawę* + *ona stała*,
ale:

Anna karmiła dziecko *na stojąco*, tj. *Anna karmiła dziecko* + *ona stała* lub *dziecko stało*.

2) Przyczasownikowa pozycja przysłówka *milcząc*, *milcząco*¹⁴, *молча* oznacza sposób zachowania agensa bez udziału czynności aparatu mowy, np.:

Jadzia słuchała *milcząc* (Rodziewiczówna).

[...] *milcząco* zakłada on jednak coś w rodzaju znaczenia literackiego (Żmigrodzki).

Obiecaliśmy *na milcząco*, oczywiście (Iwaszkiewicz).

Девочка *молча* покачала головой, не спуская глаз с кошки (Паустовский).

Петр *молча* слушал, казался спокойным (Бек).

Григорий *молча* принял повод, *молча* кивнул головой (Шолохов).

Rosyjskiemu przysłówkowi *молча* w języku polskim nierzadko odpowiada pełniące tożsamą funkcję wyrażenie przyimkowe z odpowiednim dewerbatywem *w milczeniu*:

¹³ Z.Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 432.

¹⁴ Podstawową funkcją formy na -ąc jest wskazywanie na czynności towarzyszące innym czynnościom, natomiast, jeśli chodzi o wskazanie sposobu wykonania czynności (a nie tylko akcji towarzyszącej), użyje się raczej przysłówka odimiesłowego, np.: *Zgodził się milcząco* 'przez milczenie' obok *Zgodził się milcząc* 'zgodził się i przy tym milczał'. Zob.: *Gramatyka języka polskiego. Morfologia*, pod red. R. Grzegorzczkowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla, wyd. II, Warszawa 1998, s. 527.

Так шли *молча* некоторое время, пока она не вынула у меня из рук цветы. Szliśmy tak *w milczeniu* przez pewien czas, dopóki nie wzięła kwiatów z moich rąk (Bułhakow).

Азazelло *молча* кивнул головой. Azazello *w milczeniu* kiwnął głową (Bułhakow).

Wszystkie syntaktemy: *молча*, *milcząc*, *milcząco*, *w milczeniu* stanowią w strukturze zdania dodatkową predykcję: 'słucha + milczy', 'idzie + milczy'. Główny predykat oznacza różnorodne czynności fizyczne subiekta: *stał, ukrył się, czekał, patrzył, oglądał, zasypiał, pracował; трудился, работал, промчался, притаился, стоял, ожидал, скрылся, встретил, отвернулся, пролежал* itp. W rosyjskich tekstach przysłówek *молча* pojawia się bardzo często, nawet w kontekście czasowników samych przez się oznaczających milczenie, typu: *Женщина молча спала*. (Платонов); *...по вечерам они (чебенгурцы) ложились в траву на улице и молча засыпали* (Платонов).

3) Przysłówek *шутя*, *żartując*, *żartobliwie* zajmujący pozycję głównie przy czasownikach oznaczających czynności artykulacyjne oznacza sposób traktowania określonego faktu rzeczywistości: 'mówić co niepoważnie, nie na serio, dla wywołania śmiechu; stroić żarty', np.:

Жартоблиwie przekomarzali się z Dąbską (Uniłowski).

Opowiadaliśmy sobie [...] różne bajki lub powtarzali ploteczki, niewinnie sobie *żartując* z ludzi, ze świata i z siebie (Kaczkowski).

Его *шутя* называли Александром II (Л. Толстой).

Я *шутя* говорил, что в десять лет они все у него будут с высшим образованием (Гарин-Михайловский).

Wyróżnione przysłówki stanowią poboczną predykcję: forma przysłówkowa orzeka o agensie, w jaki sposób mówił, przekomarzali się, opowiadali, nazywali.

4) Czynność zakomunikowana przez formę osobową jest przejawem akcji o charakterze czynnościowym wyrażonej przez przysłówek derywowany od imiesłowa przymiotnikowego, np.:

skinął przecząco – *skiniecie* jest przejawem przeczenia;

покрутил голову отрицательно – *kręcenie głową* było przejawem odmowy;

вмешался тагодзэчо – *wmieszanie się* było przejawem załagodzenia sytuacji;

кивнул головой утвердительно – *w kивке головой* проявляется утверждение;

поднял руку угрожающе – *w поднятии руки* проявляется угроза;

ответил торжествующе – *w ответе* проявляется торжество;

патрыл карэчо; оdezwał się карэчо, ўсьміхнэў się кuszэчо, powiedział

pouczająco, gwizdnął ostrzegawczo, mrugnął porozumiewawczo, посмотрел вызывающе, произнес осуждающе, смотрел испытующе, оглядел изучающе i in. Por.:

Chłopiec uśmiechnął się *triumfująco* (Rodziewiczówna).

Dziekan spojrział na mówiącego *karcąco*, zżymnął się ramionami i odszedł (Reymont).

Teofil pokręcił głową *przecząco* (Parandowski).

Po raz pierwszy uśmiechnęła się bardzo powabnie, zupełnie inaczej, *kuśsząco* w sposób szatański, zalotnie i prawie bezczelnie (Żeromski).

Но Сидор скосил глаза, *недоверчиво* посмотрел на снег и пропихал [...] (Паустовский).

Я же вам говорил, что Сергей Владимирович всегда с нами [...], – *торжествующе* сказал Блохин (Степанов).

Я не имел силы ответить ему, но качнул *утвердительно* головой (Тургенев).

Родион опять *угрожающе* поднял руку (Успенский).

We wszystkich zdaniach ma miejsce zależność obu czynności: jedna czynność przejawia się za pomocą drugiej czynności. Wyróżnione przysłówki nazywają cechę procesualną, charakteryzującą się takim czy innym odniesieniem do głównej akcji, cechę chwilową właściwą agensowi w momencie wykonywania danej czynności.

Dodatkowe informacje wnoszone przez formę adverbialną do elementarnej struktury zdania należą do rozmaitych typów. Zależą, bowiem, od semantyki głównego predykatu i przysłówka, stąd nie wszystkie dadzą się ująć w większe grupy. Por. choćby:

siedzieli rozmawiając – *siedzieli* + *rozmawiali*;

stali nieruchomo – *stali* + *nie ruszali się*;

przyglądali się podejrzliwie – *przyglądali się* + *podejrzewali coś*;

сидел неподвижно, не шевелясь – *сидел* + *не двигался, не шевелился*;

следовал неотступно – *следовал* + *не отступал*;

смотрел жмурясь – *смотрел* + *жмурил глаза*. Nr.:

Policjanci przyglądali się nam *podejrzliwie*, zapewne znowu z powodu tej walizki (Mrozek).

Patrzyła cały czas na Lizę, która tkwiła *nieruchomo* w zatoce fortepianu (Iwaszkiewicz).

Kilkunastu krajowców z bronią w rękach przyglądało się im *wyczekująco* (Szkłarski).

А вы думаете, мне очень нужно держать вас здесь – *раздражительно* закричал доктор (Слов.)

Она кинулась к Воланду и *восхищенно* добавила: [...] (Булгаков).

Марьянка *испуганно* отскочила от двери и, прижавшись к стене, закрыла нижнюю часть лица широким рукавом (Л. Толстой).

Jednocześnie dwu działań w pewien sposób determinuje skład leksykalny zdań polipredykatywnych z formami przysłówkowymi. Czasownik i imiesłów, od którego jest derywowany przysłówek, muszą oznaczać aktualną akcję o charakterze czynnościowym, mającą określone granice w czasie, a nie możliwą lub niejako pozaczasową, abstrakcyjną. Dlatego w zdaniach z przysłówkami odimiesłowowymi występują najczęściej czasowniki nazywające realną czynność fizyczną (rzadziej psychofizyczną). Są to czasowniki oznaczające ruch (*szedł, chodził, шел, ходил*), zajmowanie określonej pozycji w przestrzeni (*leżał, stał, siedział, лежал, стоял, сидел*), czasowniki percepcyjne (*patrzył, spojrział, zerknął, rozejrzał się, смотрел, посмотрел, поглядел*), czasowniki nazywające czynności artykulacyjne (*rzekł, powiedział, mówił, odezwał się, говорил, сказал, ответил, закричал*) oraz inne różne czynności fizyczne, niedające się ująć w grupy semantyczne (*spół, trzymał, uśmiechał się, pisał, czytał, плакал, достал, читал, махнул, качнул*).

Porównawcze zestawienie polskich i rosyjskich zdań polipredykatywnych z przysłówkami odimiesłowowymi ujawnia duże zbieżności w ich funkcjonowaniu. chociaż częstość występowania przysłówkowych predykatów w tekstach literackich jest zróżnicowana. Proces adverbializacji innych części mowy w języku polskim był mniej aktywny niż w języku rosyjskim, dlatego odczasownikowe adverbia spotykane są rzadziej¹⁵. Rosyjskim przysłówkom odimiesłowowym często odpowiadają tożsame znaczeniowo wyrażenia przyimkowe, np.:

[...] нет, – *задумчиво* ответил Бегемот. [...] о не – *в задумие* одпарł Behemot. (Bułhakow).

[...] – сказала Маргарита *задумчиво*. [...] – powiedziała *z zadumą* Margarita (Bułhakow).

Она кинулась к Воланду и *восхищенно* добавила [...] – Rzuciła się do Wolanda i dodała *z uniesieniem* [...] (Bułhakow).

Я согласен, – и *улыбчиво* потупил глаза: – Патронов мне дай. Zgadzam się. – i *uśmiechem* opuścił głowę: – Daj mi nabojów. (Szołochow).

W semantyczno-składniowej organizacji zdania wyróżnione syntaktemy odgrywają identyczną rolę: są to dodatkowe, implicytne predykaty.

¹⁵ M. Bobran, *Очерк синтаксиса...*, s. 139.

Tak więc, zdania polipredykatywne z przysłówkami odimiesłowowymi są w opisywanych językach ekonomicznym i wyrazistym środkiem komunikacji językowej. Dodatkowe informacje wnoszone przez leksemy przysłówkowe są zróżnicowane i nie do końca poddają się pełnej klasyfikacji. Nieliczne przysłówki, powstałe w efekcie adverbializacji, są używane w ściśle określonych kontekstach, stąd można je nawet uważać za sfrazeologizowane. Nie orzekają one właściwości czynności, ale przekazują dodatkową informację o subiekcie i predykanie. W zdaniach polipredykatywnych z przysłówkami odimiesłowowymi ma miejsce tożsamość subiektów głównej i dodatkowej czynności (poza jednostkowymi przypadkami zdań polisubiektowych w języku polskim) oraz aktualność akcji obu predykatów. Można, zatem, semantycznie interpretować takie zdanie jako połączenie dwóch sądów.

P E 3 I O M E

В статье описываются полипредикативные предложения польского и русского языков, в структуре которых имеются наречия отпричастного и отдеепричастного происхождения. Наречия как имплицитные предикаты усложняют семантическую структуру предложения: синтаксически подчиняясь главному предикату – полносемантическому глаголу, семантически характеризуют субъект в момент действия. Наречия, сохраняющие значение глагольности, являются емким и выразительным средством семантической организации высказывания. Возможность конденсировать в рамках простого предложения несколько предикатов зависит прежде всего от семантики главного и имплицитного предиката.